

¹ Kromě prostého odrazu samotné strukturace sociální reality snaží se sociologie svými pojmy zachytit rovněž plynulost přechodů mezi jednotlivými jejími úrovněmi (společnost — skupiny — jednotlivci). Sem patří např. analýzy sociálních procesů, které mají celospolečenský charakter, i když jejich reálnými nositeli jsou jednotlivci, popřípadě skupiny. Patří sem ovšem také např. analýzy vztahů mezi individuálním a společenským vědomím apod.

² Kromě Charinovy studie se projevil zájem sovětských badatelů o kategorii sociálního jednání v posledním období zejména následujícími pracemi: M. S. Kagan Čelověčeskaja dějatelnost', Moskva Politizdat 1974. V. Fofanov, Sociální činnost jako systém, in: Společenské vědy v SSSR, 5/1982; V. G. Afanasjev, Člověk jako systém a systém činnosti člověka, in: Sociologický časopis, 4/1977.

³ Je ovšem nutno vzít v úvahu, že právě bezprostřední interakce typu tváří v tvář se svými specifickými rysy vytváří pro Webera (tak jako později pro řadu interpretativních sociologií) základní model sloužící po určité modifikaci pro popis všech zprostředkovanějších interakcí. Např. ve fenomenologii jsou zprostředkovanější interakce uchopovány prostřednictvím ideálně typických umocnění jistých rysů interakcí bezprostředních. Dokonce u pozitivisty Homanse jsou interakce zprostředkované představovány jako racionálnější a komplexnější obdoba interakcí typu tváří v tvář probíhajících v malé skupině. Jak ukážeme v poslední části práce, marxistická sociologie svým pojetím interakce opřeném o kategorii společenských vztahů takové psychologizující pojetí radikálně překonává.

⁴ Ke konstatování této paradoxní souvislosti se Marx ve své pozdější tvorbě opakovaně vrací. Např. v Grundrissech čteme: „Ale epocha, která vytváří toto stanovisko, stanovisko izolovaného jednotlivce, je právě epochou až dosud nejrozvítenějších společenských (z tohoto hlediska všeobecných) vztahů. [Marx 1971: 38]

⁵ Figurovaly by zde velmi známé citace z úvodních pasáží práce Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta, dále z Marxova dopisu P. V. Anněnkovu z 28. 12. 1846, řada pasáží z Bídy filozofie, z Německé ideologie atd., atd.

⁶ Uvedené citace pocházejí ze stran 35 až 41 Německé ideologie, Spisy sv. 3, Praha 1958.

⁷ Homansovo rozlišení vnitřního a vnějšího systému skupiny může být účelné např. při zkoumání formálních organizací. Homansovo schéma by bylo dobře použitelné např. při kritice Weberovy koncepce byrokracie, která (jak na to bylo již mnohokrát poukázáno) podcenila úlohu neformálních vazeb vznikajících v průběhu

fungování formálních organizací. Obecně jde v Homansově rozlišení vnitřního a vnějšího systému skupiny o problém možné koincidence zamýšlených účelů a nezamýšlených účinků jednání. (O této problematice viz blíže kapitolu č. 6. této práce.)

⁸ Je zde nápadná podobnost s Mertonovým rozlišením funkcí a dysfunkcí při fungování prvků z hlediska celého systému.

⁹ „Jelikož se zajímáme o elementární sociální chování, budeme se zabývat více osobami, které získávají autoritu svým vlastním jednáním, než osobami, které ji získaly jmenováním či jí zdědily“ [Homans 1961: 283]. Uvedená citace dokumentuje ideologický podtext Homanova psychologismu snad nejzjevněji.

¹⁰ Homans o tom říká: „Jestliže člověk skutečně získává autoritu nad druhými tím, že pro ně vykonává služby, které nemohou oplatit jinak než tím, že se mu podřídí, pak z toho zjevně plyne, že jestliže chce někdo autoritu, musí poskytovat služby.“ [Homans 1961: 298] Uvedený citát je ilustrativní z hlediska dalšího příznačného rysu Homanova myšlení. Ve svých formulacích pečlivě dbá na vytříbenost logickou, činí tak však způsobem, který budí podezření, že nepoměrně menší pozornost je věnována jejich adekvátnosti socio-logické.

¹¹ Jedná se o práci, která vyšla v roce 1967 pod názvem *The Nature of Social Science*. O dva roky později byla přeložena do němčiny pod názvem *Was ist Sozialwissenschaft*.

¹² Je otázka, nakolik je Homanova verze původní vzhledem ke koncepci Mertonově. Spolehlivě lze konstatovat jen to, že v téže době, kdy Merton formuloval myšlenku teorii středního dosahu, založil Homans na podobném principu svou analýzu jednání v sociální skupině. Merton v předmluvě k Homansově knize *The Human Group*, London 1951 postup Homansovy analýzy vysoce oceňuje, aniž by ji ovšem jakkoli uváděl do souvislosti se svou vlastní koncepcí — Homanova koncepcí z počátku 50. let má ovšem vyšší ambice než stát se pouze teorií středního dosahu. Na základě analýzy existujících sociologických studií o lidském chování chce dospět k formulaci tezí, které by byly použitelné k popisu lidského chování zcela nezávisle na situaci, v níž k takovému chování dochází. Výchozím materiálem pro Homansovu „novou teoretickou syntézu“ se staly zejména následující studie: F. Roethlisberger, W. Dickson: *Management and the Worker*; C. Arensberger, S. Kimball: *Family and Community in Ireland*; W. F. Whyte: *Street Corner Society*; R. Firth, G. Allen: *We, the Tikopia*; R. Firth: *Primitive Polynesian Economy* — Homansův postup při budování „nové teoretické syntézy“ je následující: a) Nejprve v obrysech nastiňuje hlavní body svého pojmového schématu — b) Následuje poměrně podrobná reprodukce určité speciální studie zabývající se sociálním chováním ve skupině — c) Tvrzení analyzované studie jsou interpretována pomocí pojmů zavedených úvodem — d) Pojmové schéma je rozšiřováno tam, kde to vyžadují data neinterpretovatelná jednoduchými prostředky schématu výchozího. — Výklad tak neustále osciluje mezi materiálem konkrétních studií a poměrně jednoduchým pojmovým schématem, které má při interpretaci těchto studií prokázat svou nosnost a účelnost.

¹³ O závaznosti Mertonem formulovaných paradigmat pro každý seriózní vědecký postup viz blíže G. M. Andrejevová, *Vývoj metodologických základů soudobé buržoazní sociologie*, *Sociologický časopis*, 1/1973, zejména str. 27/28.

¹⁴ Marxistickou kritiku Mertonových metodologických východisek provádí v řadě statí K. Rychtařík.

viz např.: Mertonův pokus o „novou syntézu“ empirie a teorie, *Sociologický časopis*, 2/1984, str. 138—153.

Jaká je metodologie, takové je i sociologické poznání, *Soc. čas.*, 3/1984, str. 225—235. Rychtařík, Sirácky, *Diskusní problémy struktury marxistické sociologické teorie*, *Soc. čas.*, 6/1971, str. 577—589.

¹⁵ Homansovy obecné formulace osvětlí příklad: V rovině institucionalizovaného

jednání člověk např. nekácí dřevo pro bezprostřední odměnu, kterou by obdržel např. ve formě tepla, nýbrž pro zobecněnou odměnu (peníze), kterou obdrží s časovým odstupem a od jiné osoby než od té, která bude mít užitek ze dřeva. Přes uvedené odlišnosti však princip jednání zůstává stále stejný: je jím kalkulace výsledného prospěchu, která hraje v obou případech roli stimulu.

¹⁶ Taková analýza byla již v naší sociologii učiněna. Viz Dilbar Alijevová, *Súčasná americká sociológia*, Pravda, 1985. Takovou analýzu obsahuje připravovaná práce Eduarda Urbánka, *Kritika fenomenologické sociologie*.

¹⁷ V našem rozboru budeme vycházet z textů soustředěných v edici G. H. Mead, *On Social Psychology*, Chicago 1969.

¹⁸ *The Individual and the Social Self*. Unpublished Work of G. H. Mead. Vydáno a doprovozeno úvodem D. L. Millera, Chicago 1982.

¹⁹ Jedná se o následující práce: Rose [1962], Duncan [1962], Duncan [1968] a Douglas [1971].

²⁰ Jedná se o práci, která vyšla roku 1932 pod názvem *Der Sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* a v 60. letech v angličtině pod názvem *The Phenomenology of the Social World*.

²¹ Není bez zajímavosti, že dvouvrstevnatost obsažená v Schutzově výkladu průběhu jednání má podobnou logiku, jakou vykazuje i dvouvrstevnatost Meadova popisu vnitřní struktury Self. Zatímco „me“ logicky předchází před „I“ (viz Meadovy rozbor spontaneity), historicky předchází naopak „I“ před „me“ (viz Meadovy rozbor rozpomínání a paměti). V podobném smyslu by se dalo říci, že u Schutze historicky předchází čin před svou reflexí, zatímco logicky předchází reflexe před samotnou realizací činu, je totiž již obsažena v anticipaci cíle jednání.

²² Za mnoho podobných popisů uveďme konstatování Richarda Zanera: „Povahu sociálního světa vytvářejí série implicitních věr, které jsou jednoduše brány za zaručené až na další (výraz Husserlův), tj. pokud se neobjeví něco, co jim odporuje a co motivuje modifikaci našeho systému konstruktů“ [Psathas 1973: 36].

²³ Zde přichází ke slovu Schutzova typologie jednajících podaná v prostoročasových dimenzích: a) simultánní „consociates“ — partneři v interakci tváří v tvář; b) quasi-simultánní „contemporaries“ — současníci nalézající se vně dosahu přímé zkušenosti, tj. prostorově vzdálení; c) předchůdci („predecessors“) a následovníci („successors“), s nimiž do přímého styku nikdy nepříjdu, přesto však jejich existencí beru do úvahy.

²⁴ Berger s Luckmannem se přirozeně nedomnívají, že by se jednotlivé legitimizace volně vznášely nad sociálním světem. Přijímají plně mannheimovský důraz na moc a sílu při soupeření mezi jednotlivými výklady světa. Na podstatě věci se tím však nic nemění, a to proto, že faktory moci uvažují pouze ve vztahu k legitimizacím a nikdy ne ve vztahu např. k výrobním poměrům.

²⁵ Viz J. Keller, *Proměny sociologie vědění*, SBFF G 28 (1984).

²⁶ Viz např. Griese [1975].

²⁷ V zájmu objektivitvy musíme ovšem uznat, že ve svých méně teoretických sociologických studiích [např. Giddens 1981] je Giddensovo pojetí moci realističtější. Vedle tzv. „autoritativních“ zdrojů moci, které jsou symbolické povahy a jsou užívány k dominanci nad sociálním světem, hovoří Giddens o tzv. „alokačních“ zdrojích moci, které jsou materiální povahy a slouží k ovládnání světa přírody. I když by bylo možno také toto pojetí moci vystavit nejedné kritické námitce, skutečností zůstává, že tato verze je v jistém smyslu pokrokem oproti čistě symbolizujícímu pojetí z roku 1976.

²⁸ Sociální vztahy v těchto koncepcích nejsou redukovány jen na vztahy interpersonální. Je zde nesporná snaha zahrnout do úvahy i mnohem abstraktnější, zprostředkovanější makrosociální vztahy. Charakter těchto vztahů je však ličen

v podstatě v termínech pocházejících průkazně z analýzy vztahů interpersonálních. (Blíže o tom viz poslední kapitolu této práce.)

²⁹ Merton tak učinil v desetistránkovém článku nazvaném *The Unanticipated Consequences of Purposive Social Action*, který byl uveřejněn v *Americké sociologické revue* (r. 1936, str. 894—904).

³⁰ Právě tento příklad ovšem pro Mertona není příliš typický. Jeho latentní funkce působí obvykle stejně blahodárně jako funkce manifestní, i když v jiné oblasti.

³¹ Viz R. K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, 1. vydání, Toronto 1949.

³² Takto jednoznačně rozlišení se může stát velmi podnětným např. pro zásadní kritiku fenomenologického směru v sociologii.

³³ Viz Raymond Boudon, *Effets pervers et ordre social*, Presses Universitaires de France, 1977.

³⁴ Boudon uvádí zejména Tocquevillův paradox francouzské buržoazní revoluce, Michelsův železný zákon oligarchie a Durkheimovu anomii z prosperity.

³⁵ O tom viz jeho knihu *L'inégalité des chances* z roku 1973.

³⁶ Karl Popper vyjádřil své stanovisko k nezamýšleným důsledkům jednání např. ve stati *Prediction and Prophecy in the Social Sciences*, in: Patrick Gardiner, *Theories of History*, Glencoe, Illinois 1959.

Jako konspirativní teorie označuje Popper všechny koncepce, které se snaží identifikovat sociální nositele zodpovědné za existenci nejrůznějších sociálních problémů (vátky, nezaměstnanosti, bídy a nedostatku). Popper tvrdí, že sociální problémy žádnými takovými spiklenci konspirovány nejsou, že vyplývají ze samotné logiky nezamýšlených důsledků jednání.

S odvoláním na tytéž mechanismy dospívá Popper k přesvědčení o nemožnosti a principiální nesmyslnosti jakýchkoli plánovitých zásahů do chodu sociálního organismu. Ve své kritice historismu zpochybňuje schopnost společenských věd formulovat „historické předpovědi“ a schopnost historických sil takové předpovědi využívat pro racionální regulování sociálního života.

Jedním z nedostatků Popperova přístupu je, že „nežádoucí“ charakter nezamýšlených účinků pouze proklamuje. Vůbec nenaráží na problém, jak z dobrých záměrů (individuálních aktérů (a tento předpoklad ve své kritice konspirativních teorií nepochybně sdílí) mohou vyplynout a skutečně vyplývají ony tak nežádoucí důsledky.

³⁷ Ve studii o podílu práce naolidštění opice uvádí Engels příklady ze starověké Mezopotámie, Řecka a Malé Asie.

³⁸ Layderovy pojmy „kontextuální struktury“ a „interakční struktury“ mají z hlediska existujícího rozštěpení nemarxistické sociologie výrazně kompromisní charakter. Kontextuální struktura je pokusem formulovat pojem struktury s přihlédnutím k etnometodologickému „objevu“, podle něhož má sociální dění výrazně indexikální charakter, tj. rozvíjí se formou neopakovatelných konkrétních situací, kde projevy jednajících nelze pochopit vně kontextu, ve kterém se vyskytují. Layderův pojem kontextuální struktury má zdůraznit, že mnohost situací neznamená ještě jejich nepodmíněnost vnějšími faktory. Jednotlivé kontexty situací, do nichž jednotlivci vstupují, jsou jen relativně libovolné. Jsou zadávány neosobními, trans-situacními strukturami, jejichž existenci a tlaky jednotliví aktéři nemožou zásadně pozměnit. Na druhé straně pojem interakční struktury chce zdůraznit strukturovaný (a tedy obecnými pojmy uchopitelný) charakter konkrétních interakcí probíhajících „ve spolupráci“ jednajících aktérů. Proti etnometodologickému důrazu na neopakovatelnost a negeneralizovatelnost jednotlivých „emergentních“ setkání klade Layder opět důraz na analyzovatelnost takových situací pomocí objektivních kategorií sociální vědy. Proto nechce Layder redukovat své interakční struktury na prostý souhrn individuálních nadaných interpretačních schopností. Přitom má pojem interakčních struktur zároveň Layderovi umožnit docenit relativní autonomii jed-

najících individuí vůči tlakům „prekonstituovaných“ sociálních podmínek, tedy společenských poměrů.

³⁹ Výstižně to vyjádřil V. I. Lenin v práci *Ekonomický obsah narodnictví*: „Jinak řečeno: sociolog-materialista, který zkoumá určité společenské vztahy lidí, již tím zkoumá též reálné osobnosti, z jejichž činů se tyto vztahy právě utvářejí“ [Lenin 1951: 422].